

دانشگاه الزهراء (س)
دانشگاه الزهراء

دانشکده ادبیات، زبان‌ها و تاریخ
پایان‌نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته‌ی تاریخ اسلام

عنوان:

تطور تاریخی کارکرد زندان در اسلام از آغاز

تا پایان خلافت متوکل عباسی.

استاد راهنما:

دکتر علیمحمد ولوی

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین

سید مسلم حسینی ادیانی

دانشجو

افسانه کامکار

مهر ۱۳۸۹

تشکر و سپاس

سپاس ویژه می‌یکانز وجود دینی وجود و شنا به پاس حضورش که همواره اعتماد می‌بخشد و روشنگر طریق است.

تخت لازم می‌دانم از پدر و مادر عزیزم که نه تنها در طول دوران تحصیل بلکه در تمام سالهای عمرم، زحمات بسیاری را متحمل شدند و

شرایطی را فراهم کردند که بتوانم امروز در این جایگاه بایستم، تشکر کنم.

اینجانب در تدوین پایان نامه خود از امتیازی بزرگ چون راهنمایی‌های عالمانه استاد بزرگوار جناب آقای دکتر ولوی برخوردار بوده و نه تنها در

انتخاب موضوع بلکه در مسیر پژوهش و تدوین نیز از وجود ایشان بهره‌های فراوانی برده‌ام. واژه‌هایم در بیان سپاس و ادای احترام به استاد

دلوز و صبورم، جناب آقای دکتر ولوی ناتوان و قاصرند. از ایشان، به خاطر تمامی زحماتشان، راهنمایی‌ها و دادن انگیزه برای تلاش

بیشتر تشکر می‌کنم و همچنین از جناب آقای حجت الاسلام حسینی ادیبانی نیز که به عنوان استاد مشاور در این پژوهش از ارائه‌ی بی‌چگونه کمک و

همیاری درین نورزیدند، کمال تشکر را دارم.

بر خود واجب می‌دانم از زحمات تمامی اساتید گروه تاریخ و انشگاه الزهراء (س) نیز سپاسگذاری نمایم.

تقدیم بہ:

- مادرم

- چہرہ ماندگار عرصہ علم و فرہنگ: جناب آقای دکترو لوی

و

تمام کسانی کہ اندیشیدن را بہ من آموختند.

چکیده

زندان به عنوان یک مجازات در همه دوره های تاریخی مطرح بوده است، اسلام نیز زندان را به عنوان یک مجازات برای تنبیه و تادیب مجرمان مورد استفاده قرار داد. مطالعه سیره پیامبر (ص) نشان می دهد که استفاده از زندان به عنوان یک ابزار مجازات بسیار اندک بوده است. به نظر می رسد این سهم اندک و تعداد محدود زندانیان حاکی از کارکرد زندان در جهت تنبیه و تادیب مجرم و با رویکردی فرهنگی بوده است. لیکن بررسی موارد استفاده از زندان در دوره ی خلفای اموی و عباسی و محاسبه تعداد زندانیان با توجه به شرایط حاکم، نشان از افزایش استفاده از زندان به عنوان یک ابزار مجازات دارد. در اغلب موارد این افزایش رویکردی سیاسی داشت که با کارکرد زندان در عصر پیامبر (ص) متفاوت است. در این پژوهش تطور کارکردهای زندان از عصر پیامبر (ص) تا خلافت متوکل عباسی مورد بررسی قرار گرفته است.

این پژوهش با رویکردی توصیفی و بهره گیری از روش های آماری به بررسی منابع اولیه تاریخی و تحلیل داده ها پرداخته است.

برای بررسی این تطور به جمع آوری موارد استفاده از زندان که در گزارشات تاریخی بیان شده اند، پرداخته شد. این گزارشات در دو دسته سیاسی و غیر سیاسی تقسیم گردید. با توجه به فراوانی سنجی تعداد زندانیان در هر دسته، می توان گفت زندانی شدن افراد در عصر خلفای اموی و عباسی بیشتر به بهانه های سیاسی صورت گرفته و کارکردی سیاسی داشت که با کارکرد فرهنگی زندان در عصر پیامبر (ص) تفاوت های زیادی داشت. این ارزیابی و مقایسه گویای تغییر و تطور کارکرد زندان از فرهنگی در عصر پیامبر (ص) به سیاسی در عصر خلفای اموی و عباسی است.

واژگان کلیدی: زندان، کارکرد فرهنگی، کارکرد سیاسی، حکمرانان اسلامی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	مقدمه

فصل اول: مبانی پژوهش

2	۱-۱: مسئله‌ی پژوهش.....
۴	۲-۱: پرسش پژوهش.....
۴	۳-۱: اهداف پژوهش و ضرورت آن.....
۵	۴-۱: فرضیه پژوهش.....
۵	۵-۱: مفاهیم و واژه های پژوهش.....
۹	۶-۱: روش پژوهش.....
۹	۷-۱: معرفی و بررسی پیشینه‌ی پژوهش.....
۱۷	۸-۱: معرفی و بررسی منابع پژوهش.....

فصل دوم: تاریخچه زندان قبل از ظهور اسلام

۲۷	۱-۲: تاریخچه زندان.....
۲۸	۱-۲-۱: وضعیت زندان ها در روم.....

۳۲.....وضعیت زندان ها در ایران ۲-۱-۲

۳۷.....وضعیت زندان در جزیره العرب ۳-۱-۲

فصل سوم: مفهوم نظری زندان از منظر اسلام

۴۴.....مفهوم نظری زندان در قرآن و روایات ۱-۳

۴۴.....مفهوم زندان در قرآن ۱-۱-۳

۵۰.....مفهوم زندان در روایات ۲-۱-۳

۵۰.....بازداشت اجرایی ۱-۲-۱-۳

۵۲.....بازداشت موقت ۲-۲-۱-

۵۵.....بازداشت تامینی ۳-۲-۱-۳

۵۶.....بازداشت تنبیهی ۴-۲-۱-۳

فصل چهارم: تطور ساختار زندان از عصر پیامبر (ص) تا پایان خلافت متوکل عباسی

- ۱-۴: زندان در عصر پیامبر اکرم (ص) و خلفای راشدین ۶۴
- ۲-۴: بنیانگذار نخستین زندان در تاریخ اسلام..... ۶۸
- ۳-۴: گسترش و توسعه ی زندان ها در دوران امویان و عباسیان ۷۰
- ۱-۳-۴: زندان های مهم دوران امویان..... ۷۰
- ۱-۱-۳-۴: زندان های شام..... ۷۰
- ۲-۱-۳-۴: زندان های عراق..... ۷۲
- ۳-۱-۳-۴: زندان های حجاز..... ۷۳
- ۲-۳-۴: زندان های مهم دوران عباسیان..... ۷۴
- ۱-۲-۳-۴: زندان های عراق..... ۷۵
- ۴-۴: نوع شناسی زندان های عصر عباسی..... ۷۹
- ۵-۴: نظام حاکم بر اداره زندانها..... ۸۸
- ۱-۵-۴: دوره جاهلیت..... ۸۸
- ۲-۵-۴: دوره اسلامی..... ۹۰
- ۱-۲-۵-۴: تدوین نخستین نظامنامه ی زندان ها..... ۹۱

- ۶-۴: مدت حبس..... ۱۰۰
- ۷-۴: راههای خروج از زندان..... ۱۰۱
- ۸-۴: وضعیت داخلی زندان ها..... ۱۰۷
- ۱-۸-۴: بنای زندان ها..... ۱۰۷
- ۲-۸-۴: وضعیت بهداشتی..... ۱۰۹
- ۳-۸-۴: تفکیک جنسیتی زندانیان (جداسازی زندان زنان از مردان)..... ۱۱۳
- ۴-۸-۴: ملاقات..... ۱۱۴
- ۹-۴: رفتار با زندانیان..... ۱۱۴

فصل پنجم: تطور کارکردهای زندان

- ۱ - ۵: تطور کارکرد سیاسی زندان..... ۱۳۷
- ۱-۱-۵: عوامل غیر سیاسی ۱۳۸
- ۱-۱-۱: شرابخواری..... ۱۳۹
- ۱-۱-۲: تغزل ۱۴۰
- ۱-۱-۳: جرایم ۱۴۰
- ۱-۱-۴: بزهکاری های متفرقه ۱۴۲
- ۱-۱-۵: سرگرمی ۱۴۳

- ۱۴۳..... ۶-۱-۱-۵: دیون
- ۱۴۴..... ۲-۱-۵: عوامل سیاسی
- ۱۴۴..... ۱-۲-۱-۵: بهانه های سیاسی
- ۱۴۴..... ۱-۱-۲-۱-۵: هجو
- ۱۴۶..... ۲-۱-۲-۱-۵: مبارزه علیه حکومت
- ۱۵۶..... ۳-۱-۲-۱-۵: انتقال قدرت
- ۱۵۷..... ۴-۱-۲-۱-۵: تحت فشار قرار دادن
- ۱۵۸..... ۵-۱-۲-۱-۵: دسیسه ها و سعایت ها
- ۱۶۰..... ۶-۱-۲-۱-۵: انتقام جوئی
- ۱۶۱..... ۷-۱-۲-۱-۵: دست یابی به حاکمیت و تغییر قدرت
- ۱۶۳..... ۸-۱-۲-۱-۵: خشم حاکمان
- ۱۶۶..... ۲-۲-۱-۵: بهانه های دینی
- ۱۶۷..... ۱-۲-۲-۱-۵: راوندیه
- ۱۶۷..... ۲-۲-۲-۱-۵: زندقه
- ۱۶۹..... ۳-۲-۲-۱-۵: محنت
- ۱۶۹..... ۳-۲-۱-۵: بهانه های اقتصادی

نتیجه گیری..... ۱۷۳

فهرست منابع و مآخذ..... ۱۷۹

زندان در اسلام به عنوان مجازاتی تعزیری برای تأدیب یا تنبیه در نظر گرفته شده است. در مجموعه های حدیثی و منابع فقهی شیعه و سنی، به جرایمی که مجازات زندان در پی دارد و گاه به مدت دوره حبس و چگونگی رفتار با زندانیان، اشاره کرده اند. لیکن موارد و مصادیق مجازات زندان، نحوه رفتار با زندانیان، مدت حبس و ... که در احادیث و روایات تعیین شده بود تناسبی با آنچه در دوران امویان و عباسیان اعمال می شد، ندارد. در این دوران بی توجه به انبوه روایات و احادیث، سخت ترین شکنجه ها بر زندانیان روا دانسته می شد. ازین رو زندان وسیله ای بود که با آن به توهین، تحقیر، شکنجه و اغلب از میان بردن افرادی که روانه زندان ها شده بودند، می پرداخت. این واقعیت که زندان در برخی از منابع «مخیس» به معنای جایی که انسان در آن احساس حقارت کند و رنج و عذابش به نهایت رسد، نامیده شده، به روشنی بر رنج و عذابی که به زندانیان وارد می شد، دلالت دارد.

نه تنها رفتار با زندانیان بلکه بهانه هایی که در این دوره گروه های مختلف را روانه زندان ها می کرد نیز، تناسبی با معیارهای موجود در منابع فقهی و روایی نداشت. خلیفه خود را مختار می دانست هر فردی را با بهانه های مختلف روانه زندان ها نماید. اطرافیان و نزدیکان خویش، وزیران، شاعران، مخالفان یک نظر و عقیده، علویان، شورشیان و یا هر کس دیگر را هر وقت که اراده می کرد به زندان محکوم می نمود و در زندان نیز هر گونه که صلاح می دانست با آنها رفتار می کرد. بدین ترتیب دایره موارد استفاده از زندان به وسیله صاحبان قدرت، شکنجه ها و تعذیب های اعمال شده بر زندانیان را به درستی نمی توان مشخص کرد.

این پژوهش سعی نموده با توجه به گزارش های تاریخی منابع، موارد و دلایل حبس افراد به وسیله صاحبان قدرت را مورد بررسی قرار دهد و نمونه هایی از رایج ترین شکنجه های

اعمال شده علیه آنان را ارائه دهد تا خلا موجود در زمینه موارد استفاده صاحبان قدرت از زندان را که کمتر پژوهشی به آن توجه داشته است، برطرف نماید.

ازین رو پس از بیان کلیات پژوهش، نگارنده به تاریخچه مختصری از زندان قبل از ظهور اسلام اشاره کرده و بر اساس آیات قرآن و روایات، به موارد استفاده از زندان پرداخته است. سپس تطور ساختار زندان ها در تاریخ اسلام از زمان پیامبر (ص) تا پایان خلافت متوکل عباسی و موارد استفاده ی صاحبان قدرت از آن مورد بررسی قرار گرفته است.

انجام هر گونه کار پژوهشی حتی در کوچکترین مقیاس آن با موانع و مشکلاتی همراه است. در این پژوهش نیز با توجه به دو بعدی بودن موضوع، گسترده بودن دامنه پژوهش، عدم وجود پیشینه مرتبط با موضوع، پژوهشگر را در تدوین پایان نامه با دشواری هایی روبرو ساخت. هر چند این دشواری ها در ابتدای کار بر پژوهشگر سنگین بود، اما امید است در نهایت به غنای پژوهش افزوده باشد.

در پایان از باب "وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ" (نمل/۴۰) قدردان زحمات پدر و مادر عزیزم هستم که سالهاست مرا در تحصیل علم حمایت و یاری می کنند. همچنین مراتب سپاس خویش را نسبت به استادان گرانمایه گروه تاریخ که در طول سه سال افتخار شاگردی ایشان را داشته ام، تقدیم می دارم. بویژه از استاد بزرگوار راهنما آقای دکتر ولوی، که بحق زندگی علمی خود را مرهون سعادت تلمذ در محضرش می دانم، سپاسگزارم. از مشاور محترم پایان نامه حجه الاسلام و المسلمین حسینی ادیانی نیز کمال تشکر و قدردانی را دارم. همچنین از دوستان عزیزم که اگر همراهی اینان نبود، تحمل مشکلات کار بسیار سخت می نمود، سپاسگزارم.

فصل اول:

مبانی پژوهش

۱-۱- مسئله پژوهش:

زندان معلول حیات اجتماعی است و به دلیل تراکم آحاد انسانی و به وجود آمدن تراحماتی ما بین انسانها زندان نیز به وجود آمد، کتاب های معتبر تاریخی، قانون نامه های دوران باستان کم و بیش از زندان، بند، حبس یا مکان هایی شبیه به آن سخن به میان آورده اند، کتاب های مقدس آسمانی چون کتاب مقدس عهد عتیق و قرآن نیز از زندان و حبس سخن به میان آمده و به بزرگان یا افرادی چون یوسف که مدت ها در بند بوده اند اشاره شده است.^۱ زندان در گستره ی تاریخی خود از فراز و نشیب های فراوان برخوردار بوده و عمر طولانی آن بر یک سیر خطی مستقیم منطبق نیست. بررسی سابقه زندان در تمدن هایی چون ایران و روم موید کارکردهای زندان در زمینه های مختلف است.^۲ اگر چه فلسفه وجودی زندان، تادیب مجرم و فرد خطاکار برای اصلاح وی بوده است، اما شواهد نشان می دهد که حکومت ها در طول تاریخ، بیشتر از زندان به عنوان ابزاری در جهت تنبیه مخالفان و تامین منافع سیاسی خود بهره می برده اند، از این رهگذر به نظر می رسد با توجه به تفکر حاکم، نوع و شیوه ی استفاده از زندان، در دوره های گوناگون، متفاوت بوده است.

ظهور اسلام و شکل گیری فقه اسلامی زندان را نیز به عنوان نوعی مجازات برای برخی از جرائم در نظر گرفت، لیکن بر اساس آیات قرآن و روایات در موارد معینی چون قتل،^۳ دزدی،^۴ زنا

^۱ - سوره یوسف، آیات ۴۱، ۳۳، ۳۶.

^۲ - برای کسب اطلاعات بیشتر به فصل دوم همین پایان نامه مراجعه شود.

^۳ - ابو جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی، بی تا، الکافی، ج ۷، تهران، مسجد چهارده معصوم، ص ۳۷۰، ح ۵. ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، ۱۴۲۸ق - ۱۳۶۸ش، تهذیب الاحکام، ج ۱۰، تحقیق مؤسسه احیاء الکتب الاسلامیه، قم، نور وحی، چاپ اول، ص ۱۵۲، ح ۳۹ و ص ۱۷۴، ح ۲۳.

^۴ - کلینی، ج ۷، ص ۲۲۲، ح ۴.

غیر محصنه،^۱ و ... - آن هم با احراز شرایط - مجازات زندان تعبیه شده بود. در زمان پیامبر(ص) و خلفای راشدین نیز کاربرد زندان در همین موارد معین محدود شده بود. به شهادت اغلب منابع تاریخی تا دوره خلیفه دوم ساختمان و مکان مخصوصی به نام زندان وجود نداشته است. عمر بن خطاب در دوران خلافتش، خانه صفوان بن امیه را در مکه خریداری و به زندان تبدیل کرد.^۲ اما ساخت اولین بنا به عنوان زندان در اسلام به علی بن ابیطالب(ع) منسوب شده است. از جمله مصادیق حبس در دوره علی(ع) نیز طبق شواهد موجود، تنها به چندین مورد می توان اشاره کرد که از آن جمله عبارتند از: ۱- بدهکاری که از پرداخت بدهی خود امتناع می کرد. ۲- پسریچه ای که برای اجرای مجازات معلوم به سن بلوغ نرسیده بود. ۳- زن باردار زناکار.^۳

در عصر خلفای اموی و عباسی، مجازات زندان بسیار گسترده شد و زندان به عنوان مجازاتی سنگین در مواردی فراتر از مصادیق تعیین شده در فقه و بر خلاف نص صریح قرآن و سنت پیامبر(ص) به کار گرفته شد. زندان باب الصغیر در شام در عصر اموی، زندان هاشمیه^۴ در شهر هاشمیه در عصر عباسی نمونه های بارزی برای اثبات این مدعا هستند.

فاصله گرفتن از صدر اسلام و پیامبر(ص)، نه تنها زندان ها را از لحاظ کمی گسترش داد، بلکه از لحاظ کیفی نیز شدت برخورد با زندانیان رو به افزایش گذاشت؛ چنانچه تاریخ نمونه های بسیاری

^۱ - سوره نساء، آیه ۱۵.

^۲ - تقی الدین احمد بن علی بن عبدالقادر بن محمد المقریزی، ۱۳۲۴ق-۱۳۱۴ش، المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار، ج ۳، قاهره، مطبعه النیل، ص ۹۹.

^۳ - محمد بن حسن حرعاملی، بی تا، وسائل الشیعه، ج ۱۸، تصحیح و تحقیق محمد الرازی، بیروت، داراحیاء التراث العربی، صص ۱۸۰ و ۳۸۰.

^۴ - محمد بن جریر طبری، ۱۳۵۲، تاریخ الرسل و الملوک، ج ۱۲، تهران، بنیاد فرهنگ ایران (مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی)، صص ۵۲۴۴، مسعودی، مروج الذهب، ص ۲۹۹.

از زندان های عصر حجاج بن یوسف (کارگزار و والی کوفه در عصر عبدالملک بن مروان)، زندان های منصور، هارون و متوکل (خلفاءعباسی) را، ثبت کرده است.

بنابراین به نظر می رسد زندان در سال های نخستین تشکیل حکومت اسلامی و بر اساس فقه اسلامی به عنوان عامل بازدارنده جرم و جنایت و با هدف اصلاح و تربیت مجرمان کاربرد داشته است. با پایان یافتن خلافت علی(ع) و آغاز خلافت امویان و عباسیان، کارکرد زندان نیز از حیطة فرهنگی فراتر رفت. زندان به عنوان ابزاری در جهت برخورد با مخالفان، ارباب، انتقام، ... برای تامین منافع سیاسی حکومت ها مورد استفاده قرار گرفت. این امر نشان دهنده این است که زندان در این برهه زمانی از محدوده کارکرد متداول خود که تادیب و مجازات مجرم بود، فراتر رفته و به ابزاری در دست حکومت ها برای نیل به اهداف سیاسی تبدیل گردید.

۱-۲- پرسش پژوهش:

تطور کارکردی زندان در تاریخ اسلام (از آغاز تا پایان خلافت متوکل عباسی) چگونه بود؟

۱-۳- اهداف پژوهش:

تاریخ صدر اسلام فقط تاریخ سیاسی نیست، اسلام از لحاظ تمدنی و تشکیلاتی نیز دارای تشکیلاتی عظیم و گسترده در قرون اولیه اسلامی بوده است، یکی از نهادهای تشکیلاتی در این دوران برای مواجهه با مجرمان و ایجاد امنیت و نظم عمومی زندان بود، اما بررسی منابع تاریخی نشان می دهد که در این منابع به نقش و کارکردهای زندان پرداخته نشده و در صورت پرداخته شدن نیز در هاله ای از ابهام قرار دارد. این پژوهش در نظر دارد تطور کارکردهای زندان را به عنوان یکی از نهادهای تشکیلاتی در ایجاد و برقراری امنیت و نظم عمومی مورد بررسی قرار دهد، این بررسی در شناخت نهادهای تشکیلاتی قرون اولیه اسلامی مؤثر است.

هدف این پژوهش بررسی علل و عوامل افزایش و گسترش زندانها نیست، بلکه شناساندن
تطور کارکردهای زندان به ویژه کارکردهای سیاسی آن در مقایسه با عصر پیامبر (ص) است.

۱-۴- فرضیه پژوهش:

کارکرد زندان در تاریخ اسلام (از آغاز تا پایان خلافت متوکل عباسی) از فرهنگی به
سیاسی تطور یافته است.

۱-۵- تعریف و تحدید واژه ها:

تطور کارکردی:

تطور: تطور در لغت از ریشه ط و ر به معنای طور به طور شدن است. این لفظ در کتب
لغت معتبر عربی نیست لیکن در عربی جدید استعمال شده است.^۱

تطور در اصطلاح جامعه شناسان نیز بدین گونه معنی شده است: حرکت پدیده ها را در
چارچوب پیوستاری مشخص می رساند، پس در این حرکت تدریجی و مداوم یک تسلسلی به
چشم می خورد.^۲

در این پژوهش واژه تطور در معنای تحول از نوعی به نوع دیگر شدن و تحول از حالتی
به حالت دیگر نیز به کار رفته است.^۳ در این پژوهش همین معنا مورد نظر می باشد.

^۱ - علی اکبر دهخدا، (۱۳۳۶)، لغت نامه دهخدا، ج ، تهران، انتشارات مجلس شورای ملی، ص و علی اکبر نفیسی (ناظم الاطباء)، بی
تا، فرهنگ نفیسی، ج ، بی جا، کتابفروشی خیام، ص .

^۲ - باقر ساروخانی، (۱۳۷۰)، دایره المعارف علوم اجتماعی، تهران، انتشارات کیهان، ص ۲۴۱.

^۳ - مرتضی مطهری، فلسفه تاریخ، ص ۱۶.

کارکرد:

کارکرد از لحاظ لغوی به معنای فعل، عملکرد، کار و کردار چیزی است.^۱

در اصطلاح نیز واژه کارکرد به مجموعه فعالیت هایی در ساختار جامعه یا خرده نظام های آن گفته می شود که با ایفای آن وظایف جامعه در حالت تعادل و ثبات باقی می ماند و بین ارکان نظام هماهنگی و سازگاری برقرار می شود. به عقیده جامعه شناسان کارکرد گرا بهترین راه برای درک و تحلیل کارکرد یک نهاد یا پدیده اجتماعی، در نظر گرفتن نتایج و اثرات آن است.^۲

در این پژوهش ترکیب "تطور کارکردی" منظور می باشد، بررسی تطور کارکردهای زندان به معنای بررسی تحول و تطور استفاده از این نهاد اجتماعی است. تحولی که در معنای تکامل نیست بلکه نوعی طور به طور شدن، از حالتی به حالت دیگر تبدیل شدن چه در جهت مثبت و چه در جهت منفی منظور می باشد.

کارکرد فرهنگی:

فرهنگ یک مشترک لفظی است، ازین رو برخی برای فرهنگ نود و سه تعریف ارائه کرده اند.^۳ در لغت نامه دهخدا فرهنگ چنین تعریف می شود: فرهنگ مرکب از "فر" که پیشاوند است. از ریشه تنگ اوستایی به معنی کشیدن، فرهیختن و فرهنگ است. در لاتین با ریشه ادوکا و ادور که به معنی کشیدن و نیز به معنی تعلیم و تربیت است. در زبان لاتین نیز لغت culture انگلیسی از کلمه cultivate به معنی پرورش گیاهان و زمین است که به معنی

^۱ - علی اکبر دهخدا، پیشین، ج ۳۸، ص ۱۳۵ و علی اکبر نفیسی، ج ۴، ص ۲۷۴.

^۲ - گیو روشه،

^۳ - داریوش آشوری، (۱۳۵۷)، تعریف ها و مفهوم فرهنگ، تهران، موسسه اسناد فرهنگی آسیا، ص ۳۹.